

Het meten van kerkelijke betrokkenheid

Een reactie op de religieuze kaart van Nederland van het CBS

Joris Kregting*

Summary

In September 2014, Statistics Netherlands (CBS) presented a religious map of the Netherlands. This map received criticism for the way in which different groups of Protestants were classified and for the absence of non-organized religion. This article focuses on a different aspect of the religious map: the way Statistics Netherlands questions church membership and its usability for a classification of church involvement in the Netherlands. In such a classification it makes sense to distinguish involvement through an initiation ritual (baptized/made confession in a church), involvement because one considers himself of herself as a member (the question about church membership) and involvement through participation in church activities (such as church attendance). Statistics Netherlands reports a group of people of which it is not clear whether they are or whether they are not church members. They regard themselves as members of a church without having a personal bond with that church. It seems to be more a bond with a church because of an initiation ritual in their youth or because of the important social role they assign to churches. Renewed research on this assumption is necessary. After that Statistics Netherlands can decide whether they will adjust the way they question church membership.

Inleiding

In september van dit jaar kwam het CBS met een nieuwe religieuze kaart van Nederland (Schmeets 2014). Op basis van de Enquête Beroepsbevolking (EBB) presenteerde het bureau voor Nederland anno 2013 de verdeling naar kerkelijke gezindte en de mate waarin religieuze diensten worden bezocht. Een gedegen dataverzameling is het CBS wel toevertrouwd en de EBB vormt hierop geen uitzondering: met een 'mixed-mode' (telefoon, internet en bezoek aan

---

* Joris Kregting is als godsdienstsocioloog werkzaam bij het Kaski, onderzoekscentrum Religie en Samenleving (onderdeel van de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen).

huis) werd in 2013 bij ruim 109.000 Nederlanders een vragenlijst afgenomen. Hierdoor is de religieuze kaart zelfs op gemeenteniveau in te kleuren, uniek!

Er was echter ook kritiek. Door het gebruik van gedateerde categorieën van kerkgenootschappen raakt het beeld van het protestantisme in Nederland troebel (Stoffels in *Trouw*, 7-10-2014). De Protestantse Kerk in Nederland bestaat alweer tien jaar, en om dan 'Hervormd' en 'PKN' als twee aparte categorieën te definiëren, zoals het CBS nog doet, is op zijn minst vreemd te noemen. Ook de categorie 'Gereformeerd' is onduidelijk: een deel hoort immers bij de PKN maar een ander deel zeer zeker niet. En als laatste opmerking over de ruis in de CBS-gegevens: een categorie 'Anders' waarin allerlei evangelische kerken, pinkster- en baptisten-kerken maar ook tal van niet-christelijke religies samenkomen, is niet bruikbaar.

Men mag zich afvragen of in de huidige tijd kerkelijke gezindte überhaupt nog als uitgangspunt van een religieuze kaart kan worden genomen, maar als er toch voor wordt gekozen, is het aan te raden om bij protestanten zeer specifiek naar hun kerkgenootschap te vragen en vervolgens de talrijke kerkgenootschappen in te delen in kerkelijke stromingen.

Eerlijk is eerlijk, ook bij een ander toonaangevend onderzoeksinstituut, het SCP met zijn belangrijke longitudinale onderzoek Culturele Veranderingen (CV), ontbreekt het aan een update van de indeling van kerkelijk Nederland (De Hart 2014). De transitie van religie in Nederland maakt kwantitatief vragenlijstonderzoek lastig maar het CBS en SCP bouwen voort op een wel erg ver verleden. De twee genoemde onderzoeken (EBB en CV) gaan vooral over niet-religieuze zaken. Is het onderwerp religie misschien iets te veel het ondergeschoven kindje in de onderzoeken van beide bureaus?

In deze korte beschouwing ga ik verder niet in op de indeling van kerkgenootschappen. Tevens ga ik niet in op het belang van cijfers over ongeorganiseerde religie om tot een goede religieuze kaart van Nederland te komen; Van der Ham schreef hier namens het Humanistisch Verbond al over in *Trouw* (11-10-2014). Ik beperk me tot kerkelijk Nederland en richt me op de vragen: hoe meten we kerkelijke betrokkenheid, wie hoort er nog wel en wie hoort er niet bij een kerk, en volgens welke definities wordt dat dan bepaald? Hierbij wordt de aloude discussie rond de eentrapsvraag, behorend tot het erfgoed van het CBS, en de tweetrapsvraag, van het SCP, nieuw leven ingeblazen. Ik probeer te verhelderen waarom soms beter voor de ene manier van meten kan worden gekozen en soms beter voor de andere manier, vooral op basis van de inzichten die Becker in twee artikelen (2003 en 2013) hierover heeft verschaft. Maar in de eerste plaats probeer ik de beide vragen te combineren om zo samen met andere gegevens over lidmaatschap op basis van doop (geïnitieerde kerkleden)

en over kerkgang (actief betrokken kerkleden), tot een geïntegreerde weergave van kerkelijke betrokkenheid te komen.

Het meten van kerkelijke betrokkenheid

Er zijn in grote lijnen twee methoden om kerkelijke betrokkenheid te meten:

- 1) Het meten van de kerkelijke betrokkenheid op basis van de feitelijke aantallen/tellingen.

Voorbeelden hiervan:

  - Aantal kerkleden volgens de kerkelijke administraties; deze administraties bieden inzicht in het aantal mensen dat, veelal na een initiatieritueel, bij een kerk hoort.
  - Aantal getelde kerkgangers bij kerkelijke diensten en vieringen.
  - Aantal betalende mensen bij kerkelijke geldwervingsacties (bijvoorbeeld Actie Kerkbalans) volgens de kerkelijke administraties.
  - Aantal vrijwilligers volgens de kerkelijke administraties.
- 2) Het meten van de kerkelijke betrokkenheid op basis van vragenlijstonderzoek (survey). Door respondenten in een onderzoek te vragen of ze zich lid beschouwen van een kerk en in welke mate ze hierin participeren, krijgt men een beeld van de kerkelijke betrokkenheid.

Waar het bij de eerste methode gaat over feitelijke geregistreerde aantallen, gaat het bij de tweede methode meer om een subjectieve zelfpositionering. Wat zijn de afwegingen om hierin een keuze te maken? Tijdsinspanning en kostenaspecten laat ik hierbij buiten beschouwing; ik beperk me hier tot methodologische aspecten. Bij feitelijke aantallen/tellingen is er een aantal valkuilen en dilemma's:

- Het aantal kerkgenootschappen in Nederland is enorm groot. Het zijn er honderden en er worden zowel kerkgenootschappen opgeheven als opgericht. Het is overigens wel zo dat enkele tientallen kerkgenootschappen het overgrote deel van kerkelijk Nederland vertegenwoordigen en de overige kerkgenootschappen dus erg klein van omvang zijn.
- De onderzoeker is afhankelijk van goede ledenadministraties van de kerken en er moet liefst een centraal (landelijk) orgaan zijn dat die bijhoudt. Er zijn lokale geloofsgemeenschappen die hun ledenadministratie niet goed op orde hebben, vaak vooral als het gaat om de instroom (door geboorte en verhuizingen) en uitstroom (door sterfte, verhuizingen en uitschrijvingen) van leden.

- Niet alle leden in de kerkelijke administraties beschouwen zich zelf ook als lid van die kerk. Vooral in de Rooms-Katholieke Kerk beschouwt ongeveer 40% van de geïnitieerde leden (gedoopten) zich inmiddels niet meer als lid van deze kerk, zonder dat zij zich hebben laten uitschrijven.
- Het meten van het aantal kerkgangers is een ingewikkelde en bewerkelijke klus. Niet alle lokale geloofsgemeenschappen tellen hun kerkgangers. En als ze dat wel doen dan is er nog de kwestie van goede afstemming: op welke momenten dit dient te gebeuren (in het weekend en/of op doorde-weekse dagen) en hoe vaak.

Bij vragenlijstonderzoek zijn de valkuilen en dilemma's onder andere:

- De representativiteit, zodat de resultaten kunnen worden gegenereerd tot de populatie, is zeer moeilijk te waarborgen en we weten dat selectieve non-respons (ondervertegenwoordiging van bepaalde bevolkingsgroepen zoals ouderen en ondervertegenwoordiging van mensen die weinig affiniteit hebben met het onderzoeksonderwerp) moeilijk te voorkomen is.
- Overschatting op basis van de zelfgerapporteerde participatie ligt op de loer. Het aantal kerkgangers uit vragenlijstonderzoek komt stevast veel hoger uit dan feitelijke tellingen. Volgens het CBS ging in 2013 17% van de katholieken (van 18 jaar en ouder) minimaal maandelijks naar een kerkelijke viering of dienst. Dit komt neer op ongeveer 600.000 katholieken.² Het Kaski komt op basis van tellingen in de parochies in 2012 tot 350.000 regelmatige katholieke kerkgangers (Kregting & Massaar 2013). Dit is inclusief kerkgangers onder de 18 jaar. Vragenlijstonderzoek komt dus op bijna twee keer zo veel katholieke kerkgangers uit als de tellingen in de parochies.³
- Hoe bevraag je kerkelijke betrokkenheid? Het gaat hierbij niet alleen om vormen van participatie (zoals kerkgang) maar ook om de vraag naar kerklidmaatschap. Op dit laatste punt ga ik hieronder apart in. Het is de discussie over de een- of tweetrapsvraag.

Om te beginnen: de definiëring van beide vragen (per vraag zijn weliswaar varianten in terminologie mogelijk):

- Eentrapsvraag (CBS, EBB 2013): Tot welke kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering rekent u zichzelf?
- Tweetrapsvraag (SCP, CV 2012): Beschouwt u zichzelf als behorend tot een kerkgenootschap of levensbeschouwelijke groepering? Indien ja, welk kerkgenootschap of levensbeschouwelijke groepering is dat?

Becker (2013) heeft laten zien dat de vragen niet alleen leiden tot totaal verschillende percentages ‘buitenkerkelijken’ (zij die zich *niet* rekenen tot een kerkelijke gezindte/kerkgenootschap of levensbeschouwelijke groepering) maar dat dit verschil in de jaren zestig en zeventig ook nog eens groter werd. In 1980 waren er volgens de tweetrapsvraag bijna twee keer zo veel buitenkerkelijken als volgens de eenetrapsvraag. Daarna wordt het verschil iets kleiner en de afgelopen twee decennia worden er bij gebruik van de tweetrapsvraag ongeveer 1,5 keer zo veel buitenkerkelijken gemeten.

Tabel 1 Percentage buitenkerkelijk van 18 jaar en ouder in Nederland 1958-2013 volgens de een- en tweetrapsvraag (in %)

jaar*	eenetrapsvraag (CBS)	tweetrapsvraag (SCP)	factor**
1958-1960	18%	24%	1,3
1970-1971	23%	39%	1,7
1980	26%	50%	1,9
1991	37%	57%	1,5
2002	40%	66%	1,7
2012/2013	47%	70%	1,5

* Soms worden twee jaren gecombineerd omdat de onderzoeken van het SCP en het CBS niet altijd precies in dezelfde jaren plaatsvinden.

** Het percentage volgens de tweetrapsvraag gedeeld door het percentage van de eenetrapsvraag.

Het verschil tussen beide vragen in het aandeel buitenkerkelijken is enorm: 23% van de Nederlanders van 18 jaar en ouder hoort in 2012/2013 gemeten via de eenetrapsvraag wel bij een kerk (of religieuze groepering) maar via de tweetrapsvraag niet (andersom komt nagenoeg niet voor). Wat zijn dit voor mensen, horen zij nu wel of niet bij een kerk?

Becker heeft hierover in 2003 een notitie geschreven (het ging toen nog over het verschil tussen 40% of 60% buitenkerkelijken). Hij gebruikt een onderzoek uit 1998 (International Social Survey Programme, ISSP) waarin zowel de een- als de tweetrapsvraag is gesteld. De mensen die bij de eenetrapsvraag aangeven dat ze bij een kerk horen maar dit bij de tweetrapsvraag niet doen, noemt hij ‘wisselaars’. De wisselaars lijken erg op buitenkerkelijken als het gaat om leeftijd (relatief jong), stemgedrag (vaker links dan rechts), kerkgang (nauwelijks), vertrouwen in de kerk (erg laag), scheiding politiek en godsdienst (sterk) en opvattingen rond seksualiteit, samenlevingsvormen, levenseinde en man-vrouw verdeling (liberaal). Wat betreft geloof in een God of hogere macht en in leven na de dood zitten wisselaars tussen kerkleden en buitenkerkelijken in. Wisselaars zijn zeker niet in alle opzichten afkerig van religieuze denkbeelden (Becker 2003, 18), maar dat deze geloofsopvattingen

bij veel wisselaars in een kerk vorm zou kunnen krijgen, lijkt onaannemelijk; daarvoor is voor hen de afstand tot de kerk te groot. Dit is ook de reden dat Becker de tweetrapsvraag opteert wanneer het gaat om het in kaart brengen van buitenkerkelijken (versus kerkleden).

Het persoonlijke lijntje van wisselaars met een kerk is dus vaak dun. Dat wil echter niet zeggen dat ze helemaal geen rol meer zien voor de kerk in de hedendaagse samenleving. Bernts (2006) liet met het onderzoek *God in Nederland* zien dat nog geen 10% van de *voormalige* kerkleden, een categorie waar ook een groot deel van de wisselaars in een vragenlijstonderzoek met de tweetrapsvraag in terecht komt, het een goede zaak zou vinden als de kerken zouden verdwijnen. Kerken worden door voormalige kerkleden gezien als instituties met een duidelijke sociale functie, die zorg dragen voor zwakke groepen, met een duidelijke zingevende functie (p. 112) en het kerkgebouw is voor voormalige kerkleden een religieus en daarmee ook een moreel baken, maar ook een symbool voor de identiteit van dorp of wijk.

Een onderzoeker kan in een vragenlijstonderzoek kiezen voor een een- of tweetrapsvraag. Dit hangt af van hoe ruim hij/zij de definitie van kerklidmaatschap wil hanteren. Is die ruim (alleen het onderschrijven van het maatschappelijke belang van kerken volstaat) dan verkiest hij/zij de eentrapsvraag, zoals het CBS doet en ook het ISSP. Is die strikter (er dient ook een persoonlijke band met een kerk te zijn) dan verkiest hij/zij de tweetrapsvraag, zoals die wordt gebruikt door het SCP en ook in andere grote vragenlijstonderzoeken als het European Values Study (EVS), European Social Survey (ESS) en Sociaal-Culturele Ontwikkelingen in Nederland (SOCON).

Naar een indeling van kerkelijke betrokkenheid

Op basis van het voorgaande kan geconcludeerd worden dat er gradaties van kerkelijke betrokkenheid zijn. Hier doe ik een poging deze gradaties op elkaar te betrekken om zo tot een indeling van kerkelijke betrokkenheid te komen. Ik maak daarbij niet alleen onderscheid tussen de een- en tweetrapsvraag maar betrek daarbij ook kerkelijke participatie, in de vorm van kerkgang.

Tabel 2 Kerkelijke betrokkenheid in 2013 van Nederlanders (van 18 jaar en ouder)

Categorie	%	aantal (x 1 miljoen)
kerklid volgens 1-trapsvraag*	45%	6,0
– kerklid volgens 1-traps- maar niet volgens 2-trapsvraag (wisselaars)	15%	2,0
– kerklid volgens 2-trapsvraag, niet actief betrokken	21%	2,8
– actief betrokken kerklid, kerkgangers	9%	1,2
lid van een andere (niet-christelijke) religieuze groepering	8%	1,1
buitenkerkelijk	47%	6,2
Totaal	100%	13,3

* Volgens het CBS beschouwt in 2013 53% van de Nederlanders zich lid van een kerk of religieuze groepering. Dit is inclusief de categorie 'Overig', die 11% van de Nederlandse bevolking vormt. Deze categorie bestaat naar schatting uit 8% niet-christelijke religies en 3% 'andere' protestants-christelijke kerkgenootschappen. Volgens de eentrapsvraag beschouwt dan 45% van de Nederlanders zich lid van een christelijke kerk.

Volgens de tweetrapsvraag beschouwt 30% van de Nederlanders zich lid van een christelijke kerk (bron: Kregting & Sederel 2013⁴).

Hiermee komt het percentage wisselaars, Nederlanders die zich bij de eentrapsvraag wel, maar bij de tweetrapsvraag niet als lid beschouwen van een christelijke kerk, op 15% (45% minus 30%).

Actief betrokken kerkleden zijn mensen die zowel bij de een- als de tweetrapsvraag zich als kerklid beschouwen en die minimaal één keer per maand een kerkelijke dienst of viering bezoeken. Het percentage van 9% is een combinatie van feitelijke tellingen in de Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk van Nederland en van vragenlijstonderzoek bij andere protestantse kerkgenootschappen (bron: Kregting & Sederel 2013⁵).

Tot slot, wanneer men van het aandeel Nederlanders dat zich bij de tweetrapsvraag kerklid beschouwt (30%) de regelmatige kerkgangers afhaalt (9%), komt men tot het aandeel Nederlanders dat zich kerklid beschouwt maar niet actief betrokken is bij hun kerk: 21% (30% minus 9%).

Volgens de eentrapsvraag beschouwt in 2013 45% van de Nederlanders van 18 jaar en ouder zich lid van een christelijke kerk, oftewel zes miljoen mensen. Dit aantal komt redelijk overeen met het aantal geïnitieerde leden in de kerkelijke administraties, voor alle leeftijden zijn dit er namelijk 6,6 miljoen (Kregting & Sederel 2013). In de aantallen van de eentrapsvraag en van de kerkelijke administraties zitten ook mensen die geen persoonlijke band hebben met een kerk en alleen van huis uit lid zijn maar die wel de maatschappelijke betekenis van kerk onderschrijven.

Volgens de tweetrapsvraag beschouwt 30% van de Nederlanders zich als kerklid, oftewel vier miljoen mensen. Dit zijn mensen die een persoonlijke band met een kerk hebben. Van bijna 10% van de Nederlanders is er niet alleen sprake van een persoonlijke maar ook van een actieve band met een kerk, zij participeren regelmatig in hun kerk.

Conclusie en discussie

Een geïntegreerde indeling van kerkelijke betrokkenheid zoals hierboven gepresenteerd vergt een combinatie van verschillende variabelen uit verschillende gegevensbronnen. Dat maakt het wellicht minder overzichtelijk maar hierdoor komt wel naar voren dat verschillende manieren van meten tot enorm uiteenlopende resultaten rond kerkelijke betrokkenheid leiden.

Onderzoeken hebben hun eigen voorkeur voor wat betreft de wijze waarop ze kerkelijke betrokkenheid willen gaan weergeven. Het CBS prefereert de eentrapsvraag, vooral vanwege de lange traditie die het bureau hiermee heeft (Schmeets 2014). Het SCP prefereert de tweetrapsvraag omdat die de ontkerkelijking scherper in beeld brengt (Becker 2013). Evident is dat de wisselaars, zij die zich bij eentrapsvraag wel maar bij een tweetrapsvraag niet als lid van een kerk beschouwen, in 1998 slechts een zeer marginale band hadden met de kerk. Het zou goed zijn om deze binding 16 jaar later weer eens te onderzoeken. Als er geen verandering waarneembaar is, zou ik willen pleiten voor vervanging van de eentrapsvraag, het doorbreken van een lange tijdreeks aan CBS-gegevens (1889-2013) ten spijt, door een vraag naar initiatielidmaatschap: 'Heeft u een initiatieritueel, zoals een doop of belijdenis, ondergaan bij een kerk?' De vraag naar initiatielidmaatschap kan in een onderzoek eenvoudig worden gesteld naast de tweetrapsvraag en zo wordt zowel een meer objectieve als een meer subjectieve vorm van kerklidmaatschap bevestigd. In combinatie met vragen over de kerkelijke participatie ontstaat er dan een fraaie indeling van kerkelijke betrokkenheid.

Tot slot, de onderwerpen rond religie en kerkelijkheid vormen bij het CBS en het SCP geen aparte onderzoeksterreinen maar worden ingeschoven in andere onderzoeken als de EBB en CV. Dit heeft zijn beperkingen. Wordt het niet weer eens tijd voor een grondig wetenschappelijk vragenlijstonderzoek met niet alleen aandacht voor kerkelijke betrokkenheid maar ook voor de maatschappelijke rol van religie en zeker ook voor de niet-georganiseerde religie? *God in Nederland* in een modern jasje waarmee de religieuze kaart van Nederland pas echt nauwkeurig kan worden ingekleurd!

Noten

- 1 Datzelfde geldt voor verschil in weergegeven leeftijden. Bij feitelijke aantallen/tellingen gaat het om alle leeftijden. Bij vragenlijstonderzoek worden vaak respondenten tot 18 jaar uitgesloten en soms geldt dit ook voor oudere respondenten (en als ze wel worden opgenomen, zijn ze nogal eens ondervertegenwoordigd).
- 2 Volgens het CBS beschouwt in 2013 26% van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder zich katholiek. Dit komt neer op ongeveer 3,5 miljoen katholieken van 18 jaar en ouder. Volgens het CBS gaat 17% van deze katholieken regelmatig naar een kerkelijke dienst of viering wat neerkomt op ongeveer 600.000 katholieken van 18 jaar en ouder.
- 3 Overigens is overschatting van de eigen kerkgang volgens zelfrapportage in vragenlijstonderzoek vermoedelijk sterker wanneer men minder frequent gaat dan wanneer men bijvoorbeeld wekelijks gaat. Om deze reden zal het beeld uit vragenlijstonderzoek bij protestanten waarschijnlijk minder vertekend zijn.
- 4 In dit artikel van Kregting en Sederel wordt de tweetrapsvraag uit het vragenlijstonderzoek SOCON gebruikt voor het deel van de Nederlandse bevolking dat zich lid beschouwt van de Rooms-Katholieke Kerk en de Protestantse Kerk in Nederland. De leden van overige protestantse en christelijke kerken zijn op basis van hun ledenadministraties berekend; voor kleine kerkgenootschappen is vragenlijstonderzoek onnauwkeurig. In totaal beschouwde in 2012 29% zich lid van een christelijke kerk. Vermoedelijk ligt dit percentage onder de Nederlanders van 18 jaar en ouder iets hoger, vandaar dat hier 30% wordt weergegeven. Ook het SCP rapporteert 30% kerkleden maar dit is inclusief niet-christelijke religieuze groeperingen. Het SCP komt voor alleen christelijke kerken dus iets lager uit.
- 5 In dit artikel van Kregting en Sederel gaat het om alle leeftijden, 8,5% van de Nederlanders bezocht in 2012 regelmatig een kerkelijke dienst of viering. Vermoedelijk ligt dit percentage onder de Nederlanders van 18 jaar en ouder iets hoger, vandaar dat er hier 9% wordt weergegeven. Op basis van alleen vragenlijstonderzoek komt men tot veel hogere percentages; het EBB van het CBS (2013) en het ook SOCON (2011-2012) rapporteren 17-18% regelmatige kerkgangers. Deze overschatting in de zelfrapportage in vragenlijstonderzoek is al eerder aan de orde geweest.

Literatuur

- Becker, J. (2013),
Meten, weten en ontkerkelijking, in: *Religie & Samenleving*, 8, 27-40.
- Becker, J. (2003),
De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes. 40% of 60% buitenkerkelijken?,
Werkdocument 92, Den Haag: SCP.
- Bernts, T., G. Dekker & J. de Hart (2007),
God in Nederland (1996-2006), Kampen: Ten Have.
- Ham, B. van der (2014),
Religieuze kaart CBS deugt niet, in: *Trouw*, 11 oktober 2014.
- Kregting, J. & J. Massaar (2013),
Kerncijfers Rooms-Katholieke Kerk 2012, Nijmegen: Kaski.
- Kregting, J. & C. Sederel (2013),
Kerkelijke betrokkenheid in de 21ste eeuw, in: *Religie & Samenleving*, 8, 41-62.
- Hart, J. de (2014),
Geloven binnen en buiten verband. Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland, Den Haag: SCP.
- Schmeets, H. (2014),
De religieuze kaart van Nederland, 2010-2013, Den Haag/Heerlen: CBS.
- Werver, R. de (2014),
CBS gaat de mist in met cijfers protestanten, in: *Trouw*, 7 oktober 2014.